

Kövér Ágnes

Eötvös Loránd Tudományegyetem

Nemzeti Konzultáció 2018 – A családok védelméről Töprengések a konzultáció „kérdéseiről” (2. rész)¹

A tanulmány az azonos cím alatt 2018 decemberében megjelent írás folytatása, mely a „Nemzeti Konzultáció 2018. A családok védelméről” című dokumentum kérdéseit vizsgálja és elemzi a diszkurzuselemzés eszközeivel, a foucault-i biohatalom, biopolitikák elméleti keretében. A konzultációt mint a „demokratikus részvétel” eszközét vizsgálja.

A nők több mint 200 éve célpontjai a demográfiai diszkurzusoknak és politikáknak, köszönhetően annak a meg nem kérdőjelezett előfeltevésnek, mely szerint a nemzés „természetes tényének” a nők az elsődleges alanyai és egyben a demográfiai egyensúlytalanságok elsődleges okozati ágensei. Ennek a folyamatnak fontos elemeként, a nők „termékenységi viselkedése”, „szülési hajlandósága” a demográfiai kutatások indikátoráivá vált. Ez a korlátozott perspektíva hozzájárul az adott gender rezsím fenntartásához, és implicite azt a gondolatot is magában foglalja, hogy a női emancipáció az oka az alacsony reprodukciós ráták nyugati jelenségének. A gender rezsím (Walby 2001; 2004; 2011; Connell 1987) a társadalmi viszonyok egy olyan mintázata, amely a reprodukcióhoz, valamint a tevékenységek gender szerinti felosztásához kapcsolódik, és bár különböző formában, minden társadalomban fellelhető. A mai magyar gender rezsím viszonyok egyik veretes példáját kínálja a „Nemzeti konzultáció 2018. A családok védelméről”. A tanulmány, melynek első részét a 2018 évi utolsó számban tettem közzé, a diszkurzuselemzés módszereivel vizsgálja a nemzeti konzultáció szövegét, különös tekintettel az első három kérdésre. Jelen tanulmány részben folytatni kívánja a konzultáció kérdéseinek elemzését, részben pedig igyekszik kontextusba helyezni a nemzeti konzultációt, mint a „demokratikus részvétel” eszközét, valamint a biohatalom, biopolitikák elméleti keretébe foglalni azt.

---

¹ Jelen írás első része a [TNTeF](#) 2018. decemberi számában jelent meg.

A nemzeti konzultáció mint a „demokratikus részvétel” eszköze

A nemzeti konzultáció eredményeinek kihirdetése után sem érdektelen továbbgondolni a kérdőív kérdéseit, a mögöttük húzódó valóság-alakító szándékokat és tévhiteket.² A „konzultáció” kérdéseire alapozó politikai lépések részben megvalósultak, részben a jövőbeli politikák alapjául szolgálnak.³ Azt azonban látnunk kell, hogy ezek a politikák korábban, a nemzeti konzultáció előtt kerültek kialakításra és maga a konzultáció szinte semmilyen befolyással nem volt arra a politikai akaratra, amely a „családvédelmi akciótervet” életre hívta. Felvetődik a kérdés, hogy mégis mi lehet a célja egy akciónak, mely olyan döntések köré épül, melyeknek lényegében nincs szükségük különösebb legitimációra.

Az első lehetséges válasz az, hogy ez a módszer egy várható sikerpolitikának a maximalizálására törekszik, amelyben az első látásra nagyvonalú kormányzati támogatásokról szóló döntések úgy vannak feltüntetve, mintha azokat a néppel közösen dolgozta volna ki a kormány.⁴ Ennek azonban semmilyen reális alapja nincs. Nem csak azért, mert a csaknem 8 millió kipostázott kérdőívből még 1,4 milliót sem küldtek vissza,⁵ hanem azért, mert a konzultációra egyébként jellemző kétoldalú tényleges részvétel valójában teljes egészében hiányzik.⁶ Ugyanakkor a konzultációnak ez a torzított formája egy sajátos válfaja a *‘vertical crowdsourcing’* – „tömegtámogatás vertikális előállítása” – hatalmi technológiának, melynek lényege az, hogy a nyitottság és a részvétel látszatát keltve semlegesítse a polgárok aktivitását és kontrollt gyakoroljon felettük (Asmolov 2018, 463).⁷ Ez a hatalmi technológia két rétegben valósul meg: az első rétegben az állampolgárokat, mint partnerség alanyait közelíti meg, miközben a második rétegben a kormányzás tárgyává teszik őket, azaz a kormányzás céljainak megvalósítóivá (Foucault 1982). A családok védelméről szóló nemzeti konzultációs projekt egyértelműen egy olyan hatalmi technológia, mely nem elsősorban a hatalom sajátos

---

² Az eredményeket a [Nemzeti Konzultáció 2018 – A családok védelméről](#) weboldalon lehet megtekinteni.

³ A kormány Családvédelmi Akciótervben meghirdetett támogatásai 2019. július 1-jétől: a babaváró támogatás; a jelzáloghitel-elengedés; a nagycsaládosok autóvásárlási támogatása; a családi otthonteremtési kedvezmény (CSOK) kibővítése.

⁴ „Sikerpolitika”, hiszen az állam nagyvonalú támogatásokat tartalmazó intézkedéseiről van szó, melyben burkoltan van elrejtve és első látásra nem könnyen dekódolható az önmeghatározás és egyéni autonómia megcsorbításának csapdája.

⁵ Ez a kiküldött kérdőívek kb. 17%-a.

⁶ Erről részletesebben lásd ennek az írásnak az első részét a [TNT&F](#) 2018. decemberi számában.

⁷ Az, hogy miért a részvétel „látszataról” van szó, részletesen kifejtésre került a tanulmány első részében.

igazságverzióján keresztül értelmezett „népesedési probléma” megoldásáról, hanem egy meghatározott hatalmi csoport érték- és világrendjének széleskörű kiterjesztéséről, *status quo*jának megerősítéséről szól. A konzultáció által irányított diskurzusok pedig a közvélemény percepciójának menedzselésével a viselkedés átalakítását szolgálják, a domináns hatalmi érdekeknek megfelelően.

Az a megállapítás, mely szerint a kormány családdal kapcsolatos döntései nem igényelnek legitimitációt, csak részlegesen igaz. Talán igaz a családokat támogató döntésekre, bár ezekben is, burkoltan el van rejtve, és első látásra nem könnyen dekódolható az önmeghatározás és egyéni autonómia megcsorbításának csapdája. Azonban a konzultációs kérdésekben és azok felvezető mondataiban több olyan, az állampolgári magánszférába történő autoriter behatolás is található, amelyre olyan politikákat lehet alapozni, melyek már valóban legitimitációt igényelnek, s ezekhez szükséges lehet a „konzultáció támogatására” való hivatkozás. Ilyen például a 8. kérdés, ahol a szülőket úgy állítják be, mint akik „a veszélyes világunkban” lényegében nem tudnak a gyermekükről gondoskodni és ezért szükség van a „mindent tudó és mindenhez értő” állam (nagy testvér), a meglévő alkotmányos és jogi védelmen túli gondoskodására. Vagy például a 9. kérdés, mely a gyermek szülőkhöz, „anyához és apához” való jogát és a szülők önrendelkezési jogát állítja szembe. Ezek a kérdések részletesen a későbbiekben kerülnek elemzésre. Itt azonban fontos elmondani, hogy ezekre a felvetésekre olyan állami politikák alapozhatók, amelyek mélyen hatolnak be a polgárok és családok életébe, infantilizálják a felnőtt állampolgárokat és kiveszik kezükből életük irányításának lehetőségét.

Az új reprodukciós politika címzettjei

Már a demográfiai „nemzethalál” felvetés is egy erősen átpolitizált, a hatalmat gyakorlók szájíze szerint megformázott problémafelvetés, amelynek valódi célja a reprodukció felett gyakorolt kontroll, a biohatalom elmélyítése. Azonban ennél még több. Egy olyan, többnyire a fantáziákban létező idealizált világnak a rekonstrukciója, amely alapja a férfi dominanciára és női alávetettségre alapuló polgári patriarchális család. Nem csak tereket lehet átépíteni romantikusan mázas elfogultsággal szemlélt korszakok szellemében, de lehet társadalmi viszonylatokat, férfi-nő hatalmi viszonyokat is rekonstruálni ugyane szellemben megfelelő politikai technológiákkal. Általában, és esetünkben is, a reprodukciós politikák elsődleges címzettjei a nők. Maga a miniszterelnök is kizárólag a nőkkel kíván megállapodást kötni, (mintha a férfiak nem volnának szükségesek a reprodukcióhoz!), amely jól mutatja, hogy a nők alávetésének és a patriarchális uralmi rend helyre

állításának sajátos eszközéről van szó, amelyet már hadrendbe is állított a politika.⁸ Miért jelenti ez a nők alávetését és a patriarchális hatalmi rend családon belüli helyreállítását?⁹ Többek között azért, mert a miniszterelnök nem a férfiakhoz, mint apákhoz, férjekhez fordult azzal a „konzultációs” kérdéssel és megállapodási javaslattal, hogy vegyenek teljes jogú partnerként és szülőként részt az otthoni háztartási és gondozási munkák elvégzésében. A miniszterelnök nem az oktatás során történő nemi és szülői szocializáció pedagógiai kialakítására és tanrendbe vételére tesz javaslatot, amely lehetővé tenné, hogy a következő generációk ne a hatalmi és erőviszonyok, a dominancia és alávetettség mentén gondolják el (vagy sokkal inkább automatikusan cselekedjék meg) a családi viszonyokat, hanem az egyenlő felek, folyamatos kommunikációján és megállapodásain alapuló, privilégiumokat feladó társas viszonylataiként. De a miniszterelnök nem is a munkáltatókhoz fordult, hogy mind a nők és a férfiak esetében is alakítsák olyanná a munka feltételrendszerét, hogy ne a tőke, a tulajdon (gazdaság) érdeke, az árutermelés szintjének növekedése és a profit legyen az elsődleges szempont (Csányi et al. 2018). Hiszen a termelés és munka világának jelenlegi szerveződése a teljes emberi lénynek csak egy lehasított, megcsonkított részét használja (abuzálja): a fizikai, szellemi, kreatív bémunkát végezni képeséget, és kizárja az ember teljességéhez hozzátartozó szülőiséget. Ezért lehet az, hogy a szülőket magot hintő apára és életet adó, gondozó anyára osztva, a szöveg az apát a munka világa hasznosnak (használhatónak) tartja, akit előnyben részesíti a munkaerőpiac. Eközben a nőt, az anyát haszontalannak, vagy sokkal kevésbé hasznosnak – akitől például meg kell kérdezni a felvételi beszélgetés során, hogy mikor kíván gyermeket vállalni –, mert a munka világának jelenlegi versenyre és profitra irányuló szerveződésében a szülés és gyermeknevelés haszontalan, sőt kifejezetten hátrányos.¹⁰ A „család és munka összeegyeztetésének” eufemisztikus, ugyanakkor „nagylelkűség” mozzanatot tartalmazó fogalma csak eltakarja azt az éles hasítást, ami az emberrel történik a jelenlegi termelési viszonyok között. Nos, a miniszterelnök nem ajánl megállapodást sem a férfiaknak, az apáknak, és nem is tesz javaslatot új oktatáspolitikára vagy a termelési viszonyok és a munka világának átalakítására sem. Kizárólag egy – erősen egyoldalú – megállapodást a nőknek kínál, olyat, amely a lehasítja a férfiről az apát, a nőről pedig az alkotó, autonóm embert, s ezzel korunk neoliberál-kapitalista, patriarchális hegemoniára épülő

---

⁸ Orbán Viktor péntek reggeli beszéde a Kossuth Rádióban, 2018. április 20-án: „Szeretnék egy átfogó megállapodást kötni a magyar nőkkel, mert a demográfia rajtuk áll vagy bukik. Az ő döntésük” (Orbán 2018).

⁹ A családon kívül már tökéletesen megvalósull

¹⁰ Évtizedek óta azt mutatják a kutatási adatok, hogy a nők foglalkoztatási esélyeit rontja, míg a férfiakét javítja a szülővé válás (ld.: Koltai & Vucskó 2007; Vajda 2014).

életviszonyait és az abból eredő hatalmi és státusz egyenlőtlenségeket tovább mélyíti.

Ez a reprodukciós politika arra a 18. századtól meghonosodott polgári család-modell ma is létező – sőt idealizált – vágyalmára épít, amely a családi otthon háttérében ingyenes szolgálatot és szolgáltatásokat nyújtó, függőségben élő női életet tekint a gazdaság és az újratermelés bázisának, ami lehetővé teszi, hogy a férfiak belépjenek a munka, az üzlet és a politika világába (Pateman 1988). Az a bizonyos vágyott polgári család-modell a 18. század végi egyenlőséget hirdető társadalmi program teljes megtagadása a nőktől. Eszerint az új társadalmi szerződés szerint a polgári egyenlőség és nyilvánosság csak a férfiakra terjed ki, míg a nők számára a polgári család az alávetettség új formáit valósítja meg, mely a 19. századtól a nagy polgári kódexekben konstruálja meg a nők jogszerű jogfosztottságát. A nők alávetettségére épülő „ideális” polgári család és a sosem, vagy hazánkban csak nagyon kevesek számára létezett ideális polgári világ atmoszférájának visszaidézése és újra-aktivizálása drámai félreértés, amely új, nehezített feltételeket teremt az egyre inkább emancipálódó családi viszonyok számára.

A reprodukciós politika és a biohatalom

A kormányzati reprodukciós politika a klasszikus biohatalom gyakorlása. A biohatalom kifejezés a modern állam az embereket szabályozó olyan gyakorlataira utal, amelyek számos hatalmi technológián keresztül a testek alávetését és a lakosság kontrollját szolgálják (Foucault 1980). A biohatalom sajátos igazság diskurzusokat tartalmaz az emberi lények létfontosságú jellemzőiről: például a mi esetünkben a nők, mint szülőképes anyaméhek jelennek meg ebben az igazság diskurzusban, míg a férfiak pedig profittermelésre befogható munkagépek. A biohatalom fogalom magába foglal egy sor olyan hatóságot és intézkedést, amelyek illetékesek a központilag kiadott és előértelmezett valóság-leírás-igazságnak az elbeszélésére: tehát csak a megfelelő minisztériumok, politikusok és rendeletek elbeszélése releváns, az embereké (akiket formailag, látszatra megkérdeznek) nem. A biopolitika fogalma magába foglalja az élet és az egészség nevében a kollektív létezésbe történő stratégiai beavatkozást. Élet és halál fölött rendelkezik, amikor az egyik oldalon több gyermek születését erőlteti, míg a másikon hagyja meghalni megfelelő minőségű és színvonalú állami egészségügyi szolgáltatások hiányában azokat, akik nem képesek a magán-egészségügyben érvényesíteni igényeiket. A biopolitika gondoskodik az alávetettség azon módzatairól, amelyben az individuumok interiorizálva a hatalom elvárásait (az igazságverzió–hatalom–egyén konstellációban az egyén a helyes viselkedést

választja (Lee 2015)) *önmagukon dolgoznak* az egyéni és közösségi élet, és egészség nevében (Rabinow & Rose 2003).

Állampolgár-alattvaló és a hatalmi technológiák

A „konzultáció” által megjelenített és már érvénybe léptetett reprodukciós politika kormányzat által történő megformázása – a „konzultáció” kérdőívének nyelvtani fordulatát használva – „sokak szerint” tágabb értelemben az állampolgár alattvalóvá minősítésének hatékony technológiája. E téma egyik kulcsfogalma Foucault (1991) kormányzati mentalitás (*gouvernementalité*, *governmentality*) fogalma, amely azt a módot jelenti, ahogyan a hatalom az állampolgárt céljai érdekében formálja. Foucault fogalma a hatalom szövevényes és kiterjedt technikáira, gyakorlataira utal, melyek behálózják a társadalmat. Ez egy olyan hatalmi logikát, „mentalitást” jelöl, amely az embereket alakítja a politikai célokhoz. Másként fogalmazva, a neoliberalizmus korában a népesség és az emberek formálására irányuló kalkulatív fogalom, stratégia és technológia. Vagy megint másként, a népesség és az egyének formálásának (alávetés és alávetetté tétel) művészete. A fogalom tehát elsősorban a kormányzáshoz kapcsolható. A hatalmat gyakorlóknak minden képessége megvan arra, hogy úgy láttassák a dolgokat, ahogyan az neki megfelel. Ennek egyik legfontosabb eszköze a média. Ezért fontos, hogy a médiát milyen mértékben kontrollálja a hatalom. Ezzel az eszközzel a világ történéseinek teljes újra-értelmezését, vagy akár előértelmezését lehet adni, s ezáltal teremődnek meg a megkérdőjelezhetetlen igazságok. A valóság eseményeit és tapasztalatait nem minden polgár észleli azonos módon és nem is tudja érteni, értelmezni azonos módon. A politika által manipulált média értelmezései, vagy a mindent megmondó politikusok, „nagy” vezetők értelmezései adnak jelentést az eseményeknek. Az igazsággá nyilvánítás, mint eszköz mindig is a hatalmat gyakorlók kezében volt. Ma ez még inkább így van. A hatalom kialakítja saját igazság politikáit, mely egy önkényes mechanizmus a valóság egyféle értelmezésének kanonizálására, szemben a társadalomban keringő sokféle, versengő értelmezéssel és megértéssel.

Az autoriter hatalom fokozottan szorítja ki az alternatív értelmezéseket és hangokat, beleértve a civil társadalom sokféle hangját is. Az önértelmezés/önmeghatározás lehetőségét és jogosultságát is. Minél autoriterebb a hatalom, annál kevésbé viseli az alternatív értelmezéseket, a kánontól való eltérést. A hatalom sajátos igazságrezsimet hoz létre, melyben összefüggő és többé-kevésbé konzisztens módon vannak igazságmegállapítások a mindenkorai valóságról, a társadalom helyzetéről, pl. a bevándorlásról, arról, hogy erről mit gondoljunk, és hogyan viselkedjünk helyesen.

Tehát a mindenkor regnáló hatalomnak megvannak az eszközei arra, hogy az állampolgárt úgy formálják, hogy a hatalmon lévők céljai érvényesülhessenek. Tehát, ha a hatalom központosítani akar, akkor olyan atmoszférát, környezetet hoz létre, meghatározott eszközökkel, hogy az állampolgár, (aki végső soron választóként legitimálja ezt a hatalmat még az autokratikus fél-demokráciákban is) úgy lássa a világot, hogy például eszébe se jusson tiltakozni, amikor felszámolják a decentralizált demokratikus döntéshozatal intézményeit, a problémák helyi szinten, helyi erőforrások igénybevételével történő megoldását. Tipikus hatalmi technológia az állampolgár formálására egy olyan társadalmi környezet létrehozása, amelyben ez a hatalom saját szájíze szerint értelmezi a valóságot, és ezzel befolyásolja a polgárok – akár saját tapasztalataiknak ellentmondó – észlelését. Ezeket a hatalmi technológiákat napjainkban gyakran írják le az „igazságon túli politikák”¹¹ (Mair 2017; Kalpokas 2018) vagy „a hazugság művészete” (Rabin-Havt & Media Matters for America 2016), az igazságháborúk (Lee 2015)¹² és az igazságprezsimék (Foucault 1991; 2007)¹³ megjelölésekkel. A manipulációk céljait tekintve pedig a diverzitás és pluralitás igénylését és elfogadását kizszorító, nemzeti színekbe keretezett homogenitás és a társadalom tömeggé/masszává formálásának folyamata bontakozik ki. A homogenizált, és autonóm csoportokat már magába nem foglaló tömeget egyetlen érték monolitikus dominanciája jellemzi (Mannheim 1951) és jellemzően erős, karizmatikus vezetőre vágyik (Le Bon 1932). A tömeggé megdolgozott társadalomban az állampolgár alattvalói pozícióba fokozódik le (Young 2000), és alárendelődik a kentaur államnak (Wacquant 2010), amely az osztálystruktúra két vége felé két különböző arcát mutatja. Felemelő és „felszabadító” a csúcson, ahol az erőforrások befolyásolásával a gazdasági és kulturális tőkével rendelkezők életkilátásainak gazdagítására törekszik; büntető és korlátozó az alsó rétegek esetében, ahol az egyre mélyülő egyenlőtlenségek,

---

¹¹ A ‘post-truth’ (igazságon túli) politikák az őszintétlenség minőségileg új szintjét jelentik meg. Ahelyett, hogy figyelmen kívül hagynák a tényeket, vagy bátran kitágítanák őket, a politikusok saját maguk gyártják a „tényeket” annak érdekében, hogy alátámasszák saját narratívájukat; ahelyett, hogy az ellenfél tényeit megcáfolnák, lényegében „alternatív tényeket” prezentálnak, így egy párhuzamos valóságot teremtenek, kizárólag egy adott állítás támogatása céljából.

¹² Az igazságháború nem öncélú, hanem közvetlen szerepet játszik a viselkedés irányításában (politikai célok érdekében): először a hatalom közvetlen gyakorlása révén, másodsorban közvetetten hatásukra, ösztönzésükre az emberek igazodnak az igazságverzióhoz és ehhez alakítják identitásukat. Peter Lee könyve magyarul is megjelent *Igazságháborúk* címmel.

¹³ Igazság politikák: a hatalom önkényes mechanizmusa a valóság egyféle értelmezésének kanonizálására szemben a társadalomban keringő sokféle, versengő értelmezéssel. Az autoriter hatalom fokozottan szorítja ki az alternatív értelmezéseket és hangokat, beleértve a civil társadalom sokféleségét is. Gyakran az önértelmezés/meghatározás jogosultságát is!

valamint a terjedő munkaerő-piaci bizonytalanság és etnikai ellentétek által destabilizált társadalmi csoportok igazgatására kerül sor (Wacquant 2012).¹⁴

Az állampolgár fogalmának liberális, konzervatív, komunitárius értelmezései szerint az állampolgár egy ún. státusz fogalom, mely magában foglal egy sajátos részvétel koncepciót. A liberális fogalom a civil nézőpontot alkalmazza, mely szükségszerű ellentéte az állami/hatalmi nézőpontnak és az állammal szemben az emberi jogok és szabadság fogalmait jelöli meg az állampolgárság legfontosabb, központi elemeiként. A konzervatív megközelítés a politikai részvételben (pl. szavazás) látja az állampolgárság lényegi elemét. A komunitárius megközelítések a társadalmi nézőpontot hangsúlyozzák és a jogok és kötelezettségek egységére helyezik a hangsúlyt. Míg a szociális állampolgárság fogalma (Marshall 1983 [1950]) a liberális megközelítés továbbgondolásából született, mely szerint nem csupán politikai, de szociális jogok is megilletik az állampolgárt és az állam kötelessége ezeket megvédeni, illetve érvényesülésük feltételrendszerét megteremteni. Valójában a fogalom mindhárom megközelítés kombinációja, mert a politikai és szabadságjogok – a civil polgár államtól való elkülönülése és védelme, a politikai részvétel – tényleges demokratikus részvétel, valamint a jogok és kötelezettségek egyensúlya egyaránt fontos a fogalom tartalmának meghatározásakor.

Mindezzel szemben az alattvaló fogalma merőben mást jelent. Ugyanis az alattvaló az az individuum, akit a kormány szabályoz, és akiken a jogot végrehajtják. Korlátozott (vagy tiltott) a visszajelzés, kizárólag a „nem bizonytalan kimenetű” (Moller & Skaaning 2013) szavazásra korlátozódik a demokratikus részvétel. Míg az állampolgár aktív résztvevő és formálója saját közösségének és sorsának, addig az alattvaló passzív elszenvedője az elitek által megformált politikáknak és visszajelzésre, részvételre vagy nincs lehetősége, vagy csak korlátozott, eltorzított formában van – amire remek példa az ún. nemzeti konzultáció.

Az igazságrezsim megteremtése az autoriter hatalom prioritást élvező célja. Ez nem más, mint a tudás-viszonyok és cselekvési minták útján szisztematikusan manipulált társadalmi környezet a kívánatos (vég)cél elérése érdekében. A tudásviszonyokra jó példa az MTA ügye. A cél pedig nem más, mint egy csoport gazdasági és politikai hatalmának biztosítása, anélkül, hogy kihívásoknak, vagy akár megkérdőjelezésnek lenne kitéve. Minden igazságrezsim végső célja, hogy az igazságra támasztott igényeit megkérdőjelezhetetlen, ortodoxiaként fogadják el, egészen addig, amíg ezeket a továbbiakban senki nem vonja kétségbe.

---

¹⁴ Lásd pl. a hajléktalanok kriminalizációját az Alaptörvény sorrendben 4. és 7. módosításával.

Ennek az igazságrezsím-formálásnak fontos eleme a családkról szóló „nemzeti konzultáció”, amely állításaival és kérdéseivel kanonizálni igyekszik a család fogalmát, a párkapcsolat értelmét, a nő és férfi szerepeket és lényegi jelentéseket. Ebben a kontextusban fontos az, hogy a népesség fogyását nemzet halálként jeleníti meg az uralkodó elit és a „betegségre” megfelelő orvoslást nyújtva a világnak és benne az egyénnek és közösségeknek olyan értelmezést adnak, amely egyértelműen és kizárólagosan a saját politikai és ideológiai mezőjük keretében értelmeződik, kizárva minden lehetséges alternatívát. Ezek már megkérdőjelezhetetlen igazságrezsímek, melyekhez emberek, családok ezreinek jóléte is kötődik, így téve őket érdekeltté egy olyan rezsim fenntartásában, mely alássa alapvető emberi jogait, választási szabadságukat, azzal, hogy a rezsimnek tetsző életformákat ír elő.

„Sokak szerint”: A 4–10. kérdések jellegzetes nyelvi fordulata

A „Sokak szerint” szófordulat a 4–10. kérdések bevezető-ráhangoló szövegében többször is, egész pontosan ötször is előfordul. Mit tud ez a szóösszetétel, hogy ilyen kedvelt ebben a viszonylag rövid szövegben? A „sokak szerint” kifejezés kellőképpen alkalmas arra, hogy a szöveg írójának látásmódját és értelmezését jelenítse meg, olyan formában, mintha az valamiféle közvélemény volna.

1. A „sokak” nem egy személy, de nem tudjuk mennyi. Lehet kettő, de akár több millió is. Tehát a kifejezés homályban hagyja a hivatkozási referencia csoport számbeliségét, ezzel azt az illúziót kelti, hogy a többség véleményét ismerjük meg. A „sokak” a „néhányak” ellentéte.
2. A „sokak” ilyen formában történő használata, és hozzá egy meghatározott vélemény csatolása, figyelmen kívül hagyja mindazon sokakat, akik nem osztják a szöveg írójának az állításait. Nyilván vannak olyan „sokak” akik egészen mást gondolnak a kérdőívben felmerülő kérdésekről, egészen másként látják és értelmezik a helyzetet. De ez a manipuláció lényege. Úgy tesz, mintha a szövegben felvázolt az egyetlen létező értelmezési mező lenne. Tehát egyfelől pontosan megadja a módot, ahogyan a felvetett problémákra reagálni lehet, és legitimálja a megközelítést egy homályos közvéleményre való hivatkozással.

Azonban a „sokak szerint” összetétel használata is két szinten történik a szövegben. Az első szint a 4-es és 6-os kérdésben jelenik meg, ahol olyan „ártatlan”, közhelyszerű gondolatokat kötnek a feltételezett véleményhez,

amelyeket könnyű elfogadni és támogatni.¹⁵ A 4-es kérdés annak megfontolására használja a „sokak szerint” kifejezést, hogy „*a legalább három gyermeket felnevelő, és emellett munkát is vállaló édesanyák erőfeszítéseit Magyarország életre szóló támogatásokkal ismerje el*”. A 6-os kérdésben pedig a „*további eszközökkel is támogatni kell a gyermeküket nevelő anyák munkavállalását*” kijelentéseket legitimálja a „sokkal”. A kijelentéseket nehéz vitatni, valószínűleg többen egyetértenek vele, hiszen kellőképpen semmitmondók és a „kellene” kategóriában „vágyteljesítő” színezetűek.

Azonban a 9-es és 10-es kérdések „sokak szerint” szófordulata minőségileg más kategóriát képez.¹⁶ Itt ugyanis nem általános érvényű, könnyen igenelhető megfogalmazásokról, hanem kemény, kirekesztő értékrendet megjelenítő ítéletekről van szó. A 9-es kérdés az Alaptörvény szülői gondoskodást kötelezően előíró (amely már önmagában túlszabályozza az állampolgárt, no nem azért, mert a szülőnek nem kellene gondoskodnia a gyermekéről, hanem azért, mert ez nem egy alkotmányba való kitétel) szabályát szigorítaná és ezt a szűkített és idealizált képet adja a „sokak” szájába: „*Sokak szerint ezt ki kell egészíteni azszal, hogy a gyermeknek joga van családban, lehetőség szerint az anyja és az apa szerető gondoskodása mellett felnőni.*” Ez a szöveg rejtetten bár, de szembe állítja a gyermekek és a szülők jogait és érdekeit. A „joga van családban felnőni” kifejezés nem kizárólagosan az anyja és az apa

¹⁵ 4. kérdés: Komoly feladat egy édesanya számára, hogy egyszerre teljesítsen otthon és a munkahelyén. Kiemelt figyelmet érdemelnek azok az édesanyák, akik több gyermeket is nevelnek és emellett a munka világában is helytállnak. Sokak szerint érdemes megfontolni, hogy a legalább három gyermeket felnevelő, és emellett munkát is vállaló édesanyák erőfeszítéseit Magyarország életre szóló támogatásokkal ismerje el. Egyetért-e Ön azzal, hogy több gyermek vállalása esetén több támogatást kell adni? Egyetért-e Ön azzal, hogy a legalább három gyermeket vállaló édesanyáknak kiemelt támogatást kell adni?

6. kérdés: Sokak szerint fontos, hogy a gyermekvállalást követően a szülők, ha szeretnének, mihamarabb visszatérhessenek a munkahelyükre. A kormány ezt vette figyelembe, amikor 2014 elején életbe léptette a gyed extrát. Ennek lényege, hogy a gyed és a gyes folyósítása mellett már korlátlanul lehet munkát vállalni. Sokak szerint további eszközökkel is támogatni kell a gyermeküket nevelő anyák munkavállalását. Egyetért-e Ön azzal, hogy a kormány támogassa a gyermeküket nevelő nők munkavállalását?

¹⁶ 9. kérdés: A gyermekek érdekei sokszor háttérbe szorulnak. Magyarország Alaptörvénye úgy rendelkezik, hogy „a szülők kötelesek kiskorú gyermekükről gondoskodni”. Sokak szerint ezt ki kell egészíteni azzal, hogy a gyermeknek joga van családban, lehetőség szerint az anyja és az apa szerető gondoskodása mellett felnőni. Egyetért-e Ön azzal az alapelvvel, miszerint a gyermeknek joga van az anyához és apához?

10. kérdés: Magyarországon a 2002-ben hatalomra jutott szocialista-liberális koalíció eltörölte a gyermekek után járó kedvezményt és más családi támogatásokat. Sokak szerint a felelős gyermekvállalás egyik előfeltétel a kiszámíthatóság és a biztonság, ezért kétharmados védelemben kell részesíteni a gyermekeket nevelő családoknak járó támogatásokat. Egyetért-e Ön azzal, hogy a gyermeket nevelő családoknak járó költségvetési támogatások kétharmados védelmet kapjanak?

szerető gondoskodását jelentheti, bár alapesetben ez igaz lehet, de statisztikailag már erősen megkérdőjelezhető. A család, amelyben a gyermek felnőhet és gyakran felnőtt, az egyszülős családot is jelentheti, a mozaik vagy *patchwork* családot is, de a nagyszülők gondoskodását is szükség esetén. Az „*anya és apa szerető gondoskodása*” egyfajta sajátos életformát és életmódot jelöl meg, amely kizár minden a valóságban egyébként létező és statisztikailag is elterjedt mintázatokat. A felvezetésből adódó kérdés, mely szerint: „*Egyetért-e Ön az azal az alapelvel, miszerint a gyermeknek jog van anyához és apához?*” egyszerre közhely, hiszen nyilván van neki és joga van hozzá, és egyszerre kirekesztés is, amely nem csak az azonos nemű párok gyermekvállalását zárja ki, hanem kizár a normából minden olyan a valóságban létező életeseményt, amely következtében a gyermeket az egyik szülő neveli. A kérdésből valójában az következik, hogy a szülőknek – bármilyen drámaian rossz kapcsolatban élnek – nincs joguk ezt a kapcsolatot megváltoztatni, mert a gyermek joga az anyához és apához felülírja azt. Ez nem az első rejtett támadás az emberek önrendelkezési joga ellen, amely itt a gyermekre való hivatkozással történik. A kijelentés nem veszi figyelembe azokat a tényeket, amelyek a kapcsolati erőszakról, a gyengébb fél lelki, fizikai és gazdasági függőségben tartásáról szólnak¹⁷. Továbbá ignorálja a családdal kapcsolatos azon kétes gyakorlatokat is, melyek fellelhetőek igen gyakran a szöveget író kormányzó hatalmi elit családi és mindennapi valóságában is (pl. néhány politikus magánélete, válások sora a kormányzó párt meghatározó tagjai sorában, bántalmazási ügyek: vak komondor ügye, melyet végül hosszas töprengés után elítélt a kormányzó párt, vagy akár a legutóbbi „szex-videó” ügy stb.). A monogámia és a gyermek jogának oltárán való önfeláldozás tehát kizárólag az anya, a nő önfeláldozását jelenti ebben a kontextusban. Neki kell minden körülmények között a házasság és az együttélés kötelékében maradnia, a gyermek érdekében. Az apa

---

¹⁷ A nők elleni erőszakos bűncselekmények 22 százalékát partnerük vagy volt partnerük követte el. A férfiakra vonatkozó hasonló adat 3 százalék volt. A meggyilkolt nőknek több mint felét (volt) férjük vagy élettársuk ölte meg, Magyarországon a rendőrség adatai szerint pl. 2009-ben a megölt nők 51,2%-át (43 nőt), másik rendőrségi forrás szerint 76%-át (64 nőt) partnere ölte meg. A partnerük által megölt férfiak bírósági aktáiból az esetek 80 százalékában tudható, hogy a nő elkövetővé válását hosszan tartó súlyos feleségbántalmazás előzte meg a férfi részéről. A nők 23 százaléka élt át legalább valamilyenfajta fizikai erőszakot jelenlegi vagy volt férj/partnere által. (Az adat konzervatív becslésű alsó érték.) A testi erőszakot átélő nőket partnerük az esetek legkevesebb 7 százalékában szexuálisan is bántalmazta. (Az adat konzervatív becslésű alsó érték.) A testi erőszakot megélt nők 55 százaléka, a szexuális erőszakot megélt nők 44 százaléka a támadás során súlyos sérüléseket szenvedett (zúzódások, ficamok, nyílt sebek, csonttörések, fej- és arcsérülések). A nők egyharmadának orvosi ellátásra volt szüksége a sérülései mértéke miatt. A nők átlag 35 verést szenvednek el, mielőtt segítségért fordulnak, és akkor átlag 5–12 intézménynél, szervezetnél, hatóságnál kérnek segítséget az erőszak megállítása érdekében, mielőtt hatékony segítséget kapnak vagy megölik őket vagy gyerekeiket („Nők elleni erőszak”).

viselkedésének megítéléséhez nem kell nagyon szigorúan figyelembe venni a gyermek jogát. Mindazonáltal a gyermeknek joga van a békés, harmonikus családdhoz, ahhoz, hogy a szülők elég időt tölthessenek velük, maradjon energiájuk és kedvük szülőként önmegvalósítani magukat. Ennek a feltételeit azonban nem garantálja, és nem is javasolja a kormány például a 30 órás munkahét bevezetésével, a megemelt, európai színvonalú jövedelmekkel, a lakhatás biztosításával vagy akár a megfelelő egészségügyi ellátás és az értékálló nyugdíjak hiánya miatti aggodalmak csökkentésével.

A 10. kérdés „sokak szerint”-je a gyermekeket nevelő családok támogatásainak kétharmados parlamenti védelmét anticipálja. Ennek kapcsán fontos megemlíteni azt, hogy könnyű kétharmados védelemről beszélni egy olyan kormányzásnak, amely már egy ideje produkálja ezt a kétharmadot és a parlamenti pártlojalitáson alapuló szavazás, bármilyen korábbi „kőbe vésett” elhatározást egyik pillanatról a másikra megváltoztathat, éppen aktuális igénye szerint (ahogy ezt pl. az Alaptörvény esetében a hajléktalanság kérdésében láthattuk). Tehát politikailag látványos a kétharmados védelem hangoztatása, de bármilyen (gazdaságilag) nehéz helyzet esetén ez a védelem megszüntethető és más prioritások érdekében könnyen feláldozható a kormányzó kétharmad által. Ugyanakkor ennek a „sokak szerint”-nek a politikai üzenete egy nem létező fenyegetés elleni védelem biztosítása. Azaz kimondatlanul ott van az a feltételezés (és vád), hogy ha netán, véletlenül bármilyen másik politikai alakulat kerülne hatalomra, akkor a családokat védő és támogató jogintézmények azonnal megszüntetésre kerülnének, mert minden más politikai erő család-ellenes, nemzet-ellenes, amitől meg kell védeni a népet. Ezt a védelmet biztosítaná a kétharmados törvényként való elismerés, melyet a szöveg alkotója javasol, mint a családok és a nemzet érdekeinek egyetlen, kizárólagos megfogalmazója és képviselője. Tehát ugyanoda jutunk vissza ezzel a kérdéssel is, mint több korábbival, azaz a lényeg és a tét annak súlykolása, hogy a „nemzeti konzultáció” szerzője, azaz a kormány megkérdőjelezhetetlen hatalmi dominanciája szükséges és elengedhetetlen, azaz ennek a hatalmi konstellációnak az örökkön-örökké való fennállása, az egyetlen lehetőség az emberek és a nemzet számára. Következésképpen a 10-es kérdés „sokak szerint”-je a kormányzó elit kritikátlan és eternális uralmát vetíti ki és igazolja is egyben.

Folytatva a kérdések elemzését érdemes közelebbről megvizsgálni az 5. kérdést, mely a főállású anyaság intézményének bevezetését veti fel.¹⁸ Ez a

---

¹⁸ 5. kérdés.: Magyarországon nagy számban élnek olyan édesanyák, akik a munkában töltött évek után négy, öt vagy több gyermeket is nevelnek. Legalább négy gyermekről gondoskodni felér egy teljes állással. Éppen ezért megfontolandó, hogy ezen édesanyák esetében az állam magasabb anyagi juttatással is elismerje a főállású anyaság intézményét. Támogatja-e Ön azt, hogy az állam ismerje el a valódi főállású anyaság intézményét?

kérdés azért érdekes, mert számos ellentmondó és feszültséget rejtő összefüggése van. Várható volt, hogy ennek a javaslatnak nem születnek politikai döntési következményei. A valódi ok azonban nem az, hogy valamivel kevesebben válaszoltak igennel a kérdésben megfogalmazott felvetésre¹⁹, hanem az a tény, hogy ez a kérdés egy univerzálisan biztosítandó privilégiumot kíván adni minden többgyermekes anya számára. Ez esetben nem lehetne megkülönböztetést tenni a sok-gyermekes anyák társadalmi státuszát illetően, míg más esetekben, például banki hitel biztosítása stb., ilyen megkülönböztetések lehetségesek. Egyértelmű, hogy kizárólag a dolgozó és megfelelő keresettel rendelkező csoportok tagjai kapnak hitelt. A főállású anyaságot azonban minden társadalmi réteg igénybe vehetné, ami ez ellentmond a NER keretéből kirekesztett csoportokra vonatkozó politikáknak,²⁰ amely többek között jól megjelenik a megélhetési gyermekvállalás diszkurzusban.²¹ Ez lényegében a reprodukzív politikák etnicizálását jelenti, amely a „konzultáció” főállású anyaságra vonatkozó kérdésében, illetve annak politikai cselekvést nem indukáló következményeiben tisztán megjelenik.

A 8. kérdésben, amely a gyermekek szellemi, lelki és fizikai fejlődésének fokozott állam általi védelmére kíván felhatalmazást a polgároktól, klasszikusan jelenik meg a biopolitika.²² Azaz az állam hatalma a magánélet minden területét be kívánja hálózni, beférkőzve az állampolgár privát viszonyaiba. Lényegében a szülő, az állampolgár rendelkezési jogának folyamatos csorbítását láthatjuk ebben a kérdésben is megvalósulni. Az állampolgárt infantilizáló felvetésről van szó, amely az államot a szülőnél kompetensebb és alkalmasabb entitásnak tekinti, és valójában azt mondja ki, hogy a felnőtt állampolgár, a szülő nem rendelkezik azzal a képességgel és hatalommal, hogy a saját és gyermeke életéért felelősséget vállaljon. Tehát a jól ismert „az állam jobban tudja” helyzettel állunk szemben, amely kifejezetten az államszocialista diktatórikus gyakorlatok része volt. Különösen fanyar ízt ad az önrendelkezési jog folyamatos korlátozásának az a gyakorlat, amely napjainkban az állampolgárokat arra szólítja fel, hogy értsenek egyet

---

¹⁹ „Csupán” a válaszadók 93,75%-a, míg a legtöbb kérdésre 97,98%, illetve 99% fölötti igen válasz érkezett.

²⁰ „Nálunk nincs jövője annak az életformának, amely nem a gyerekekért, hanem a gyerekekből akart megélni” (Orbán 2017). Vajon kikre célzott?

²¹ 2011-ben erről még parlamenti vita is volt.

²² 8. kérdés: Gyermekeinkre egyre több veszély leselkedik, hiába tesznek meg mindent a szülők védelmük érdekében. Magyarország Alaptörvénye szerint „minden gyermeknek joga van a megfelelő testi, szellemi és erkölcsi fejlődéshez szükséges védelemhez és gondoskodáshoz”. A kormány fontos feladatának tartja, hogy időről időre áttekintse a gyermekvédelem magyarországi helyzetét és szigorúan fellépjen a gyermekek egészségét, fejlődését veszélyeztető jelenségek ellen. Egyetért-e Ön azzal, hogy gyermekeink szellemi, lelki és fizikai fejlődése olyan érték, amelyet a magyar államnak is védenie kell?

ezeknek a jogoknak a korlátozásával. Furcsa, de jól felismerhető formája ez a Foucault által leírt önfegyelmezésre, önkorlátozásra épülő biohatalomnak (Foucault 2008).

Záró gondolatok

A nemzeti konzultáció kérdéseit – a teljesség igénye nélkül – elemezve, meg kell állapítani, hogy az jól illeszkedik egy olyan rendszer kormányzati mentalitásába, amely az állampolgárokat a saját igényei szerint kívánja alakítani, s mindezt olyan formában teszi, hogy az emberek azt gondolják, ezt valójában ők maguk akarják. Ugyanakkor a konzultációban klasszikusan megjelenik az a biohatalom, mely mechanizmusain keresztül az emberi faj alapvető biológiai tulajdonságai egy politikai stratégia tárgyává válnak (Foucault 2007).

A 20. századi nagy diktatúrák lerázása után a 21. század eleje erős visszahatással (*'backlash'*) reagált a szabadságok köreinek kitágulására. A neo-liberális kapitalizmus neo-konzervatívba fordulva lassan visszaveszi a Felvilágosodás eszméiben gyökerező modernitás önmeghatározást és egyenlőséget hirdető eszméit. A nő gazdasági szempontból való függővé tétele egyik jelentős eszköze a neo-konzervatív tradicionális család modell újra formálásának, aminek a lényege a férfi – családfő – történeti alapokon nyugvó fensőbbisége a nő felett. Eisenstein (1982) megállapítja, hogy az új jobboldal „családpárti” ideológiája elsősorban a jóléti állam felé gyakorol kritikát, mely megengedi a nő gazdasági függetlenségét, és úgy gondolja, hogy ez az oka a tradicionális patriarchális család válságának. A 80-as évektől az új jobboldalon megjelenő családpolitikák tehát leépítik a jóléti államot – *'welfare'* helyett *'workfare'*²³ – azért, hogy az államot újra-konstruálják az önellátó *pater familias*-ra épülő család alapján (Collins 1986). A mi esetünkben ez azonban nem ilyen egyszerű. A jóléti politikák ugyan erősen csorbát szenvednek, különösen a marginalizálódott társadalmi rétegek vonatkozásában, ez a kentaur állam egyik arca. Azonban a társadalmilag megfelelő helyzetű nő függőségére épülő tradicionális család újraépítése, és a nemi elfogultság alapján szerveződő, nemzet-mentést célzó reprodukciós politika a kentaur állam másik arcát mutatja meg, és lényegében az államot helyezi a *pater familias* gondoskodó, védelmet nyújtó pozíciójába.

²³ *'Welfare'* helyett *'workfare'* – szociális juttatások helyett kötelező közfoglalkoztatás. A *'workfare'* a kormányzás egy ellentmondásos és sokat kritizált formája, miszerint szociális támogatást csak munka ellenében lehet igénybe venni azoknak, akik munkaképesek, de munkanélküliek.

Felhasznált irodalom

- Asmolov, Gregory. 2018. „Vertical crowdsourcing.” In Alena Ledeneva (ed.) *Global Encyclopaedia of Informality, Volume 2. Understanding Social and Cultural Complexity*. London: UCL Press, 463–467.
- Collins, Randall. 1986. *Weberian Sociological Theory*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Csányi, Gergely, Gagy Ágnes & Kerékgyártó Ágnes. 2018. „Társadalmi reprodukció. Az élet újratermelése a kapitalizmusban.” *Fordulat* 24 (2) 5–29.
- Eisenstein, Zillah R. 1982. „The Sexual Politics of the New Right: Understanding the ‘Crisis of Liberalism’ for the 1980s.” *Signs* 7 (3) 567–588.
- Foucault, Michel. 1980. *The History of Sexuality, Vol. 1: An Introduction*. New York: Vintage Books.
- 1982. „The Subject and Power.” In Hubert Dreyfus & Paul Rabinow (eds.) *Beyond Structuralism and Hermeneutics*. Chicago: University of Chicago Press, 208–226.
- 1991. „Governmentality.” In Graham Burchell, Colin Gordon & Peter Miller (eds.) *The Foucault Effect: Studies in Governmentality*. Hemel Hempstead: Harvester Wheatsheaf, 87–104.
- 2007. *Security, Territory, Population: Lectures at the Collège de France, 1977–78*. Michel Senellart (ed.) New York: Palgrave Macmillan.
- 2008. *The Birth of Biopolitics: Lectures at the Collège de France, 1978–79*. Michel Senellart (ed.) New York: Palgrave Macmillan.
- Kalpokas, Ignas. 2018. „On guilt and post-truth escapism: Developing a theory.” *Philosophy and Social Criticism* 44 (10) 1127–1147.
- Koltai, Luca & Vucskó, Bernadett. 2007. *A munka–magánélet összeegyeztetését segítő és gátló tényezők Magyarországon*. Budapest: Nemzeti Fejlesztési Ügynökség: EQUAL Közösségi Kezdeményezés.
- Le Bon, Gustave. 1932. *The crowd. A study of the popular mind*. London: T. Fisher Unwin.
- Lee, Peter. 2015. *Truth Wars*. New York: Palgrave Macmillan.
- Mair, Jonathan. 2017. „Post-truth Anthropology.” *Anthropology Today* 33 (3): 3–4.

- Mannheim, Karl. 1951. *Freedom, Power and Democratic Planning*, Ernest K. Bramsted & Hans Gerth (eds.) London: Routledge & Kegan Paul.
- Marshall, Thomas H. 1983. „Citizenship and social class.” In David Held (ed.) *States and Societies*. London: Open University & Martin Robertson, 249–260.
- Møller, Jørgen & Svend-Erik Skaaning. 2013. „The Third Wave: Inside the numbers.” *Journal of Democracy* 24 (4): 97–109.
- „Nők elleni erőszak.” [Infojegyzet 2015/35](#). Letöltve: 2017. április 13.
- Orbán, Viktor. 2017. „[Orbán Viktor beszéde a Fidesz – Magyar Polgári Szövetség XXVII. kongresszusán](#).” Magyarország Kormánya. Letöltés: 2019. december 10.
- . 2018. „[Orbán Viktor – miniszterelnöki interjú \(180 perc – április 20\)](#).” *Médiaklikk.hu*. Letöltés: 2019. december 10.
- Pateman, Carole. 1988. *The sexual contract*. Stanford: Stanford University Press.
- Rabin-Havt, Ari. & Media Matters for America 2016. *Lies, Incorporated*. Toronto: Anchor Books & Penguin Random House LLC.
- Rabinow, Paul & Nikolas Rose. 2003. [Thoughts on the concept of biopower today](#). Letöltés: 2018. 05. 15.
- Vajda, Róza. 2014. „Munkaerőpiac, foglalkoztatás, vállalkozónők. A nők teljes értékű munkavállalásának akadályairól és esélyeiről” In *A nőtlen évek ára*. Budapest: Magyar Női Érdekvédelem Szövetség, 99–151.
- Wacquant, Loïc. 2010. „Crafting the Neoliberal State: Workfare, Prisonfare, and Social Insecurity.” *Sociological Forum* 25 (2): 197–220.
- Wacquant, Loïc. 2012. „Három lépés a létező neoliberalizmus történeti antropológiája felé.” *Fordulat* 18 (2): 11–31.
- Young, Iris Marion. 2000. *Inclusion and Democracy*. Oxford: Oxford University Press.